ЛЮДИНА І НАРОД НА ВІЙНІ (ЗА ТВОРАМИ О. ДОВЖЕНКА)

Про війну українськими письменниками сказано і написано дуже багато. І це зрозуміло: вся історія нашого народу пов'язана з постійною загрозою іноземного вторгнення, з необхідністю відстоювання своєї свободи і незалежності. З українських історичних дум і пісень, поетичних і прозових творів про Велику Вітчизняну війну ми дізнаємося про подвиги наших дідів і прадідів, завдяки їм краще усвідомлюємо, які страждання приносить людству війна.

Серед творів українських митців про людину і народ на війні особливо виділяються оповідання й кіноповісті Олександра Довженка (1894—1956).

Довженко народився в містечку Сосниці на Чернігівщині в багатодітній родині. Джерелами його таланту стали неповторна краса придеснянської природи, влучне народне слово і чудова пісня, багатство і своєрідність духовного світу людей, що його оточували з дитинства. Після закінчення Глухівського учительського інституту Довженко випробував себе в різних професіях: він учителював, був дипломатом, художником-ілюстратором і, нарешті, кінорежисером. Але саме як автор фільмів, сценарист і режисер Довженко зміг проявити себе на повну силу творчого обдарування. Він став одним із найвизначніших кінорежисерів світу. Справжнім шедевром німого кіно називають фільм Довженка «Земля». 1958 р. на всесвітній виставці в Брюсселі 117 відомих кінознавців з 20 країн серед 12 найкращих фільмів усіх часів і народів назвали «Землю» Довженка. Інші його відомі фільми — «Арсенал», «Звенигора», «Щорс».

Олександр Довженко — один із тих письменників, яким випало жити в надзвичайно важкий час. На очах у нього відбувалися грандіозні соціальні битви, мільйони людей загинули під час громадянської війни та війни з німецькими фашистами. І серце Довженкове не могло не відгукнутися на страждання рідного народу. Він сам був на фронті, на власні очі бачив горе, сльози, кров і своїм обов'язком вважав оспівати безсмертний подвиг українців, показати всьому світу безмір їхніх страждань і велич героїчних звершень.

Перу митця належить ряд оповідань і кіноповістей, темою яких є Велика Вітчизняна війна. Це такі його твори, як оповідання «Стій, смерть, зупинись!», «Воля до життя», «На колючому дроті», «Відступник», «Незабутнє», «Мати», а також кіноповісті «Україна в огні», «Повість полум'яних літ».

Війна — надзвичайне випробування в житті кожної окремої людини і нації загалом. Під час війни особливо яскраво проявляються як кращі, так і гірші риси людей. Вони здатні до вершинних злетів духу, але можуть і опускатися до негідних, низьких вчинків. Довженка завжди хвилювала проблема достойної поведінки людини на війні. У своїх творах він любив зображати людей високошляхетних, мужніх, їхню волю до перемоги, вірність обов'язку.

Так, в оповіданні «Стій, смерть; зупинись!» він розповідає про надзвичайну мужність і витриманість капітана Гусарова, що, незважаючи на смертельне поранення, зміг посадити літак на рідному аеродромі.

В оповіданні «Воля до життя» письменник захоплюється подвигом солдата Івана

Кармалюка, який нелюдським зусиллям волі зумів подолати смертельну хворобу — гангрену.

Не можна без хвилювання і зворушення читати оповідання «Незабутнє». Поштовхом до його написання стали болючі роздуми письменника над особливим трагізмом жіночих доль під час війни. На початку травня. 1942 р. він записав у щоденнику: «Велика і надзвичайна тема — українська жінка і війна. Хто виніс і винесе на своїх плечах найбільше лиха, жорстокості, ганьби, насильства? Українська мати, сестра, жінка, улюблена». Оповідання, створене Довженком, стало справжнім гімном прекрасному коханню Василя і Олесі, що народилося і розцвіло у жорстокий час, коли «говорили гармати». Напевно, небагато знайдеться у світовій літературі творів, де авторові вдалося б так глибоко відобразити найтонші порухи людських сердець, передати усі відтінки і переливи неповторного почуття кохання. Довженко — митець-романтик, і тому його твір, сповнений високого трагедійного звучання, викликає не розпач і безнадію, а захоплення красою і величчю людини, яка не втрачає своєї гідності і чистоти навіть у найважчі часи. «Незабутнє» пізніше увійшло до кіноповісті «Україна в огні».

Грандіозною епопеєю другої світової війни назвали критики кіноповість Довженка «Повість полум'яних літ». У центрі твору — сержант Іван Орлюк, колгоспник із Наддніпрянщини. Людина прямої і щирої вдачі, він створений для мирної праці на землі. Але юнак мусить із зброєю в руках захищати рідний край від окупантів. Саме Іван Орлюк, за словами Довженка, «звичайний переможець у світовій війні», Уляна, генерал Глазунов, учитель Рясний, Семен і Роман Клунні захистили Україну від фашистської нечисті, відстояли правду, свободу, красу.

Уся воєнна проза митця — оповідання і кіноповісті, публіцистика і щоденникові записи — відзначається величезною напругою почуттів, глибиною роздумів про війну і людину на цій війні. Досліджуючи спадщину письменника, Ю. Барабаш відмітив: «Якщо зібрати під однією обкладинкою все, що у воєнні роки було сказано письменниками про Батьківщину, про любов до своєї землі, про її трагедії, то, безумовно, серед найяскравіших, найбільш хвилюючих глав цієї антології виявились би полум'яні довженківські сторінки про Україну».

Серед творів про війну особливе місце посідає кіносценарій «Україна в огні». Олександр Підсуха так охарактеризував стильові особливості і значення кіноповісті:

«Із творів про перший період війни, написаних у часи Великої Вітчизняної, я, не вагаючись, на перше місце поставив би кіноповість Олександра Довженка «Україна в огні» — через шевченківську перейнятість автора всенародною трагедією. За широтою охоплення матеріалу, глибиною і правдивістю зображення, за справді-таки шекспірівськими колізіями цей твір у нашій літературі тих часів не має собі рівного».

Кіноповість, написана 1943 р., в один із найважчих періодів війни, вперше була надрукована лише через 23 роки після її створення. Тривалий час замовчувався як сам твір, так і ті трагічні наслідки, які він мав для Олександра Довженка. «Україна в огні» була різко негативно сприйнята Сталіним, і він заборонив її для друку і постановки. Ненависть «вождя усіх народів» викликала правда про війну, про український народ у цій війні, на повний голос сказана Довженком. Письменник зазнав тяжких образ і звинувачень, які підірвали його здоров'я, гнітючим каменем лягли на серце і душу. 31.01.1945 р. митець записав у своєму щоденнику:

«Сьогодні роковини моєї смерті. Тридцять першого січня 1944 року мене було привезено в Кремль. Там мене було порубано на шмаття і окривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу й поталу на всіх зборищах. Все, що було злого, недоброго, мстивого, все топтало й поганило мене.

Я тримався рік і впав. Моє серце не витримало тягаря неправди і зла.

Я народився і жив для добра і любові. Мене вбили ненависть і зло великих якраз у момент їхньої малості».

Мине ще рік, і Довженко знову напише у «Щоденнику»:

«Я сьогодні ранком полетів на Вкраїну. Обламалися крила, і я упав. У мене вельми заболіло в грудях. І я заплакав, упавши. Я спробував ще раз злетіти, я заспівав початок думи і од жалібного голосу свого знову заплакав.

Учора було два приступи стенокардії.

Я свідомий свого стану. Мене вбито повільним вбивством, і вже мені не воскреснути!» (14.01.1946 р.).

Не можна без хвилювання і співчуття читати сповнені невимовного страждання слова великої людини, геніального митця, який протягом десятиліть із розпачем спостерігав, як розпинають його народ.

Незадовго до своєї смерті письменник, згадуючи кошмар фашистської окупації і сталінського мракобісся, ще раз повернеться до наболілої теми. У «Зачарованій Десні» він згадує:

«Горів і я тоді в тім вогні, загибав усіма смертями людськими, звірячими, рослинними: палав, як дерево чи церква, гойдавсь на шибеницях, розлітався прахом і димом од вибухів катастрофічних. З м'язів моїх і потрощених кісток варили мило в середині двадцятого століття. Шкіра моя йшла на палітурки і абажури для ламп, валялась на дорогах війни, виутюжена танками; останньої війни людства. І сталось так, що я не стримався одного разу і, вигукуючи з полум'я бойові гасла і заклики до лютої помсти ворогам, гукнув: «Болить мені, болить!».

— Чого ти крикнув? — у корили мене. — Що призвело тебе до цього в такий великий час — біль, страх?

— Страждання. Я художник, пробачте, і уява завжди складала мою радість і моє прокляття. Вона раптом зрадила мене. При споглядані лиха здалося мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливіше в світі?!»

«Україна в огні» — це Довженків крик болю, це гостра реакція митця на трагедію рідного краю. У цьому творі автор відобразив складні, драматичні події війни, змалював людське благородство і людську підлість.

Кіноповість написана про простих людей, на плечі яких ліг найбільший тягар війни. Герої «України в огні» — Василь Кравчина, Лаврін Запорожець, Купріян Хутірний, Мина Товченик та інші — це сильні духом люди, віддані своїй землі, готові заради неї іти на

смерть. У своїй кіноповісті автор змалював їхні образи з особливою любов'ю.

Однією з найбільших проблем, яка хвилювала письменника, була проблема зрадництва. Дуже боліло Довженкові те, що серед його земляків знайшлося немало тих, хто заради ласого шматка перейшов на бік ворога. Про цих людей колись у давнину говорили в народі: «Потурчились, побусурменились для розкоші турецької, для лакомства нещасного!» Образ одного з таких зрадників Забороди змальовано в кіноповісті. Підла, аморальна людина, він нічого, крім презирства, до себе не викликає. У своєму прагненні вислужитися перед новою владою, увійти до неї в довір'я Заброда йде на жахливий злочин — убивство Мотрі Левчихи, яка принесла харчі для заарештованих односельчан.

Довженко багато роздумує над причинами морального падіння деяких своїх співвітчизників. 24.06.1942 р. він записав:

«У Білгороді вісімдесят процентів молодих жінок повиходили заміж за німців. Ми будемо їх карати за це. Ми не порвемо на собі волосся, не згоримо від сорому, не подумаєм над своїм убозтвом у справах виховання, ми розстріляємо зрадників і безбатченків, яких ми самі наплодили.

Тема для оповідання разюча. Це драма наших днів. Драма нашої епохи. Це ще дуже небагато хто розуміє».

У зрадництва багато причин. Одна з них — «нікчемне, погане виховання молоді, хамська образа виховання дівчини, нехтування жіночої природи, неповага до неї, грубість, позбавлення смаку, мод, елегантності, хороших манер» (29.06.42 р.).

Але основна причина, на думку Довженка, лежить глибше. Ця причина — у національному нігілізмі, повній відсутності патріотичного виховання. В уста одного з персонажів «України в огні» німецького полковника фон Крауза письменник вкладає гіркі слова про національну трагедію українців:

«...у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята. Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати один одному незгоди навіть в ім'я інтересів загальних, високих. Ти знаєш, вони не вивчають історії. У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так багато зрадників».

Загальновідомими уже стали слова із Довженкового «Щоденника», які вказують на головних винуватців ганебного зрадництва, що чорною плямою лягло на душу прекрасного народу: це ті, хто не дозволяли викладати українцям українську історію, хто вважали цю історію «чимось забороненим, ворожим і контрреволюційним». Це ті, хто «на сороковому році будівництва соціалізму» викладання наук у всіх вузах здійснювали нерідною українцям мовою. За 18 днів до смерті Довженко записав: «Такого нема ніде в світі. Я все зрозумів і переповнений вщерть. Якщо мій народ не спромігся на власну вищу школу... ніщо інше не має ціни. Яка нечувана аморальність. Який жорстокий обман... І жаль, і сором...»

Війна жахливим котком пройшлася по душах людей. Особливо тяжкі випробування випали на долю тих, хто перебував на «тимчасово окупованих ворогом територіях». З болем у серці пишучи про трагічні долі цих людей, О. Довженко гостро засуджує і війну, і тих бездушних чиновників, яким не вистачило доброти, людяності, мудрості, щоб збагнути весь безмір страждань тих Нещасних, хто волею обставин опинився під чоботом

фашизму. Письменника надзвичайно турбувало ставлення до жителів територій, звільнюваних радянськими військами. Він вважав, що «ми, визволителі, всі до одного вже забули, що ми трохи винуваті перед звільненими, а ми вважаємо уже їх другорядними, нечистими, винуватими перед нами «дезертиро-оточенопристосуванцями».

Долі його героїнь Олесі Запорожець і Христі Хуторної — це долі багатьох українських жінок, що стали жертвами жорстоких обставин. Розповідаючи про них, Довженко закликає бути гуманними, милосердними, судити людей «по закону народного лиха», як каже один із героїв Лаврін Запорожець.

Глибокий патріотизм і людяність пронизують кожну сторінку Довженкової кіноповісті. Природно, що цей твір викликав, таку ненависть Сталіна. Тавро «націоналіста» назавжди лягло на ім'я письменника:

«Мене засуджено до смертної кари через отруєння чашею цикути націоналізму. Ні, мене повісять. Я почуваю уже ось місяць на шиї своїй петлю націоналізму —» (21.12.1943 р.).

Полемізуючи з нікчемними і підлими людьми, що топталися по найсвятіших почуттях, Довженко говорить: «Коли немає ненависті принципової, і зневаги нема, і недоброзичливості ні до одного народу в світі, ні до його долі, ні до його щастя, ні гідності чи добробуту, — невже любов до свого народу є націоналізм?»

«Україна в огні» — це чесна, неприхована правда про страшні випробування, яких зазнав наш народ під час другої світової війни. Письменник-гуманіст, 0. Довженко з усією силою свого таланту засуджує війну як найжахливішу катастрофу в житті народу й окремої людини, таврує підлість і зрадництво.

У творах про війну яскраво проявився властивий Довженковій естетиці діалектичний підхід до осмислення складних життєвих явищ. Не лише оспівати велич людського подвигу у грізні часи лихоліття, а й викрити, засудити зло, що раковою пухлиною роз'їдає душу народу. І не лише засудити, а й постаратися збагнути першопричини його виникнення, зрозуміти і, за християнськими законами любові, пробачити людям їхні слабодухість і запроданство: «Не судити їх треба, а просить прощення і плакати за погане виховання, за духовне каліцтво у великий час».

Як зазначає літературознавець Віталій Дончик, для методу і стилю Довженка характерні такі визначальні риси: «…вміння творити справжній, високий, епічний синтез, поєднувати життєву конкретику й крилатий романтизм, реалістичне зображення і узагальнено-символічні барви, масштабність батальних сцен і філософську глибину роздумів, художню предметність і художню умовність, трагізм і гумор, документальність і метафоричні гіперболи».

Усі твори геніального митця пронизує потужний лірико-романтичний стиль. Романтизм Довженка проявляється насамперед у виборі кола зображуваних ним життєвих явищ і персонажів. Улюблені герої письменника — це люди з сильними характерами та пристрастями, сповнені високих прагнень і почувань. Це закохані Василь і Олеся в оповіданні «Незабутнє», капітан Гусаров («Стій, смерть, зупинись!») і Іван Кармалюк («Воля до життя»), Марія Стоян («Мати»), Іван Орлюк із «Повісті полум'яних літ» і багато-багато інших.

Письменник зосереджується на небуденних, драматичних ситуаціях, коли вирішується

сама доля людини. Він тяжіє до образів-символів, виразних деталей, поетичних узагальнень. Так, у «Повісті полум'яних літ» Іван Орлюк «оглянувся на груддя тліючих руїн і, ніби вражений раптом величністю пройденого шляху, застиг, як пам'ятник».

У всіх творах Довженка відчувається активна присутність авторської особистості. У численних ліричних відступах він коментує події, дає їм оцінку, славить героїв духу, викриває нікчемність, боягузтво. Про розповідь Довженка ніколи не скажеш — «безпристрасна». Вона, навпаки, є глибоко суб'єктивною, відзначається особливою експресією, багатством художніх засобів, поетичністю. Яскраво ілюструє характерні особливості стилю Довженка-письменника вступ, яким розпочинається оповідання «Незабутнє»:

«Цю історію хочеться казати найдорожчими словами, що даються людині в рідкі, неповторні години.

Хочеться кожне слово помити в українській криниці, де дівчина воду брала, і поставити слова чистими рядами, щоб незабутнє вигравало в них, як сонце на Великдень, і радувало людські серця у великі і трудні часи.

Хотілося б вишити слова, мов червоні квіти на холодних рушниках, і розвішати рушники в кожній хатині, аби хто на них не глянув, з якого боку не зайшов, щоб вони завжди були непорочними, як говорила колись про себе моя скорбна мати».

Довженко належить усьому світові, він є одним із найвизначніших митців планети. Його твори просвітлюють . душу, очищають її від скверни злоби і ненависті. Девізом усього життя і творчості Довженка були його слова:

«Щоб зворушувати, треба бути зворушеним. Щоб радувати, просвітлювати душевний стан глядача і читача, треба нести просвітленість у своєму серці, треба правду життя підносити до рівня серця, а серце нести високо».

Чи не найкраще про значення Довженкової спадщини сказав один із культурних діячів Франції Б. Аменгаль: «Його творчість — неповторна. Він родоначальник нового не тільки в кіно, айв літературі... Дякую українському народові за те, що він дав світові такого великого митця, як Довженко».